

УДК 373.2:316.613.434]:355.48(470+571):(477)»2022/...»(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/60-2-27>

Тетяна ЖУРАВКО,
orcid.org/0000-0003-0717-900X
викладач-стажист кафедри психології та педагогіки розвитку дитини
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна) tanazuravko1996@gmail.com

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті розкрито теоретичні основи агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку під час війни. Здійснено аналіз психолого-педагогічної літератури з означеної проблеми, доведено актуальність її. Агресивна дія – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо агресивні дії повторюються періодично, то в такому випадку ми говоримо про агресивну поведінку. Агресія – це насамперед реакція на блокування потреб. Вона притаманна всім людям і є інстинктивною природною силою людини. Вона активується, коли не враховуються чинники ризику, не задовольняються вікові потреби. Автор зазначає, що на прояви агресивної поведінки можуть впливати багато факторів, в тому числі вік, індивідуальні особливості, зовнішні фізичні та соціальні умови. Але вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки особистості, на думку більшості дослідників, відіграє її безпосереднє соціальне оточення.

Агресія дітей дошкільного віку може бути викликана різними факторами. Однак в основі такої поведінки є лише одна з причин – дитина не відчуває себе комфортно в поточній ситуації. Неможливість змінити саму ситуацію, дитина виявляє невдоволення агресивною поведінкою.

Розкрито, що старший дошкільний вік важливий період у розвитку дитини, який формує майбутню поведінку, світогляд та характер. Це найголовніший вік для становлення особистості, це період статевої ідентифікації і відповідно до неї стилю поведінки. Також у дитини формується власне усвідомлення себе в часі в просторі, дитина знає минуле, розуміє сьогодення і має уявлення про майбутнє. Цей період є надважливий, бо це початкове становлення особистості. Дитина вчиться передбачати наслідки своєї поведінки, самооцінки, розширюється коло емоцій і почуттів і мотивів.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, війна, особистісне зростання, внутрішні та зовнішні чинники, вміння долати агресію.

Tetiana ZHURAVKO,
orcid.org/0000-0003-0717-900X
Trainee teacher at the Department of Psychology and Psychology of Child Development
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine) tanazuravko1996@gmail.com

AGGRESSIVE BEHAVIOR OF CHILDREN SENIOR PRESCHOOL AGE DURING THE WAR

The article reveals the theoretical foundations of aggressive behavior of older preschool children during the war. An analysis of the psychological and pedagogical literature on the specified problem was carried out, and its relevance was proven. Aggressive action is a manifestation of aggressiveness as a situational reaction. If aggressive actions are repeated periodically, then in this case we are talking about aggressive behavior. Aggression is primarily a reaction to the blocking of needs. It belongs to all people and is an instinctive natural force of a person. It is activated when risk factors are not taken into account, age needs are not met. The author notes that manifestations of aggressive behavior can be influenced by many factors, including age, individual characteristics, external physical and social conditions. But the decisive role in the formation of an individual's aggressive behavior, according to most researchers, is played by his immediate social environment.

Aggression of preschool children can be caused by various factors. However, this behavior is based on only one reason – the child does not feel comfortable in the current situation. Inability to change the situation itself, the child shows dissatisfaction with aggressive behavior.

It was revealed that the older preschool age is an important period in the development of a child, which shapes future behavior, outlook and character. This is the most important age for personality development. This is the period of sexual identification and, in accordance with it, the style of behavior. Also, the child develops its own awareness of itself in time and space, the child knows the past, understands the present and has an idea about the future. This period is very important, because it is the initial formation of the personality. The child learns to predict the consequences of his behavior, self-esteem, the circle of emotions and feelings and motives expands.

Key words: aggression, aggressive behavior, war, personal growth, internal and external factors, ability to overcome aggression.

Постановка проблеми. Сьогодні дитина живе і формується як особистість в агресивному середовищі, яке надто жорстко унормовує життя, регламентує вимоги, визначає межі, контролює поведінку, використовує каральний інструментарій. Ускладнюється життя дитини XXI століття і тим, що з кожним днем набувають усе більшого значення конкурентні, змагальні тенденції в освіті, порівняння між собою різних за здібностями, темпераментами, ціннісними орієнтаціями осіб (Кононко, 2019: 80–85).

Проблема агресії у дитячому віці є актуальною за сучасних умов. Дитяча агресивність зачіпає не тільки навколишніх людей – батьків, вихователів, учителів, однолітків, вона, насамперед, створює труднощі і для самої дитини у її взаєминах з оточуючими (Карпінська, 2010: 87–96).

Аналіз статті. Агресивна поведінка визначає не тільки становище дитини в системі суспільних взаємин, але й розвиток особистості. Дослідження сучасних науковців із цієї проблеми (О. Бовть, Г. Бреслав, О. Дроздов, О. Дронова, Т. Мицкан, С. Русова, Т. Федорченко та інші) свідчать, що агресивна поведінка достатньо стабільна в часі, тому цілком можливо, що в дитинстві вона може перейти в стійку асоціальну чи антисоціальну поведінку в підлітковому та юнацькому віці. Зарубіжні науковці (А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер) зосереджували увагу на пошуку окремих детермінант прояву агресії.

С. Русова розглядала агресивну поведінку дитини як один із проявів інстинкту боротьби, що сам по собі є позитивним фактором, але за певних обставин може набути й негативного спрямування. У своєму здоровому, нормальному розвитку цей інстинкт є міцне знаряддя, щоб перемогти й індивідуальні, й громадські перешкоди в житті.

Мета статті – розкрити теоретичні основи агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку під час війни. Здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури з означеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Агресивна поведінка у дошкільників – один із видів поведінкових відхилень, що характеризуються специфічною формою взаємовідношень дитини дошкільного віку з батьками, педагогами, однолітками.

Причинами агресивної поведінки у дітей виявлені деякі соматичні хвороби, захворювання головного мозку, наслідки травм, відсутність базової довіри до світу, переживання страху та фрустрації, дитина не відчуває себе комфортно в поточній ситуації.

Враховуючи ситуацію, що склалася в Україні, надзвичайно актуальною є профілактика дитячої агресивності.

Під час війни діти дошкільного віку відносяться до самої вразливої категорії населення. Перебуваючи тривалий час у небезпеці, в стресовому стані дитина позбавлена нормальних умов для освіти, розвитку і проведенню вільного часу. Через почуття страху, жаху, напруження, тривоги, невизначеності ускладнюється процес повноцінної соціалізації дитини. Вимушено переміщені діти із зони активних бойових дій стикаються з проблемами соціальної адаптації знаходячись в нових соціальних умовах. Причини агресивності дітей пов'язані з воєнним станом, стресовими ситуаціями, погіршенням стану здоров'я батьків і дітей, несприятливою екологією, ситуацією невизначеності, прискоренням ритму життя, умов життя більшості населення. Проблема агресії як складного і важливого для вивчення психофізіологічного феномена викликає значний інтерес у дослідників у різних областях знань.

Агресивні діти дошкільного віку не мають таких навичок, як співчуття та розуміння. Вони не бачать почуттів інших, вони не можуть співчувати і допомогти. Натомість виникає жорстока поразка однолітків. Варто зазначити, що агресивні діти дошкільного віку зазвичай мають добре розроблений інтелект та логічне мислення. Вони справляються краще за інших із завданнями навчання та гри. Якщо батьки помічають ознаки агресивної поведінки (зовнішньої чи внутрішньої), потрібно знайти причину. Це єдиний спосіб вирішити ситуацію. Сама по собі (без стороннього втручання) проблема не вирішиться (Кравчук, 2002: 21).

Через конфліктність і примхливість діти намагаються знайти своє місце в обстановці, що змінилася, вибудувати новий тип комунікації з оточуючими. Прояв соматичного захворювання. Агресивна поведінка дитини може бути пов'язана з наявними у неї психічними або неврологічними захворюваннями. Погіршення самопочуття напередодні простудного захворювання. Дитина відчуває нездужання, але через вік не розуміє, що його турбує, і не може пояснити це дорослим. Він починає погано поводитися, намагаючись привернути увагу. Надмірна любов до одного з батьків. Об'єктом агресії стає другий батько. Сильний стрес, пов'язаний із втратою близької людини, тяжкою хворобою рідних, іншою серйозною сімейною проблемою. Так він знімає напругу, виплескує назовні страх, образу, злість. Нестача любові, байдужість з боку батьків. Дитина проявляє агресію, щоб отримати від них хоч якийсь емоційний відгук.

Агресія у дітей від 1,6 до 3 років. На півтора роки припадає перша криза. У малюка

з'являються нові бажання, емоції, інтереси, але немає змоги висловити їх словами. Агресія в дітей віком 1,6–2 років то, можливо пов'язані з надлишком почуттів. Так від припливу любові до матері малюк може почати бити її. Що робити у цьому випадку? Мамі слід перехопити руку дитини, із серйозним виразом на обличчі суворо та спокійно сказати: «Ні, не можна!». У жодному разі не варто усміхатися чи говорити ласкаво, малюк може вирішити, що мама грає. Якщо дитина намагається вкусити когось, потрібно підставити під його зуби напружену долоню. Чому? Тому що по ній зуби ковзатимуть. Малюк зробить ще кілька спроб вкусити, але швидко втратить інтерес до того, що в нього не виходить.

Агресивна поведінка дітей у 3 роки. Другий кризовий період: діти починають прагнути самостійності. Малюк відбирає чужі іграшки, виганяє інших дітей із пісочниці, не пускає їх на гірку. Улюблені фрази трирічки: «Я сам!», «Це моє!». Агресія у дошкільнят не проходить сама собою, але підкреслювати її не варто. Якщо мама надто емоційно реагує на незначні конфлікти, то може лише посилити ситуацію. Правильніше буде відійти з малюком убік, спокійно поговорити та запропонувати йому іншу гру. Приємна особливість цього віку: дошкільнята легко переключаються на інше заняття та забувають образи (Олексенко, 2015: 12–16).

Причини агресії у дітей віком від 4 до 6 років. У старшому дошкільному віці діти активно пізнають соціум. Вони вчаться шанобливо ставитись до вихователів, будувати стосунки з однолітками, перевіряють «на міцність» оточуючих людей. У 4 роки дошкільник починає вибудовувати свої особисті межі та ревно їх охороняти. Він стає агресивним, якщо хтось зазіхає на його територію. З 5 років дівчатка намагаються приховувати свою конфліктну поведінку. Вони переходять від фізичної агресії до мовленнєвої, що починає виявлятися у вигадуванні образливих прізвиськ, відмови дружити з кимось, настроюванні всіх проти «ворога» (Морева, 2008: 31–34).

Боротьба з психологічними травмами війни, була підкреслена резолюцією Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я в травні 2005 року, яка закликала членів держав «посилити дії для захисту дітей від збройних конфліктів» (Murthy, Lakshminarayana, 2006: 25–30).

Під час війни діти – в різній мірі – зіштовхуються з двома типами травматичних подій: несподівані травматичні події та довготривалі несприятливі події, що зумовлюють виникнення непродуктивних стратегій подолання труднощів.

У результаті діти значно частіше, ніж їх однолітки без досвіду перебування на війні, страждають від таких проблем як тривожний розлад, посттравматичний стресовий розлад, депресія, дисоціативні розлади. Всесвітня організація охорони здоров'я закликає до захисту дітей у збройних конфліктах. За її даними десять відсотків людей, які пережили травматичну подію, пізніше матимуть симптоми психологічної травми, а ще десять відсотків демонструватимуть поведінкові зміни або психологічні розлади, які стануть перешкодою для повноцінної участі в повсякденному житті (найпоширенішими розладами є тривожний розлад, депресія і психосоматичні розлади) (Вплив війни на психічне здоров'я дітей).

Важливим чинником агресії є страх бути травмованим, ображеним; страх піддатись нападу, отримати пошкодження, пережити образа або навіть напад. Інтенсивність страхів і, відповідно, агресії пов'язані з переживаннями, пов'язаними з минулими травмами (Дуткевич, 2012: 245).

Уміння дитини старшого дошкільного віку долати агресію засвідчує позитивну тенденцію її особистісного зростання – активного процесу становлення, в якому вона бере на себе доступну за віком відповідальність за власну життєдіяльність. Уміння долати агресію засвідчується здатністю дитини 5-7 років аналізувати ситуацію, власну поведінку та її наслідки; контролювати та регулювати емоції, висловлювання, дії; компетентно і у мирний спосіб розв'язувати конфлікт (Мицкан, 2013: 35).

Рекомендації щодо подолання дитячої агресивності :

– Слухати тиху музику. Музика викликає відчуття радості, спокою, любові, здатна гармонізувати емоційний стан дитини.

– Ліпка з пластиліну – такий вид творчості дуже дієвий метод вивільнити агресію, адже це дає можливість вивільнити агресивну енергію, розминаючи пластилін.

– Намалювати свій настрій. Психотехнічні етюди спілкування для передавання різних видів емоцій.

– Фізичні вправи та свіже повітря – найкращий спосіб розслабитись перше й основне, що згадують усі без винятку фахівці, є незначне фізичне навантаження на свіжому повітрі.

– Розповісти про свою злість близькій людині.

– Обійми – це один з ключових моментів, про який дорослі часто забувають. Дітям дуже потрібний тілесний контакт, щоб відчути себе у безпеці. Саме тому їм необхідні обійми.

– Перегорнути сімейний альбом або казки.

– Пограти з дитиною. Як не дивно, але діти використовують ігри, як спосіб самотерапії.

– Порвати аркуш паперу.

Спостереження агресивних дітей і робота з ними привели нас до висновку, що повністю збігається з думкою австралійського психотерапевта В. Оклендер: «Я сприймаю дитину, людину, якою рухає почуття гніву, відкинутості, тривоги, незахищеності, образи.... У неї часто простежується низька самооцінка. Вона не здатна або не хоче, або боїться виразити те, що відчуває, іншим способом, тому що якщо вона це зробить, то може втратити силу, що лежить в основі агресивної поведінки. Вона відчуває, що це єдиний шлях, який сприяє виживанню» (Oaklander, 1978: 201).

І на останок побажання від Вашої дитини:

1. Не давайте обіцянок: може виявитись, що вам не вдасться їх дотриматись. Це підірве мою довіру до Вас.

2. Не піддавайтесь на мої провокації, коли я навмисне говорю і роблю речі, що засмучують вас. Інакше я знову намагатимусь здобути таку «перемогу».

3. Не робіть за мене того, що я можу зробити сам. Інакше, я почуватимусь немовлям, вимагати, щоб мене обслуговували.

4. Не робіть мені зауважень в присутності інших людей. Я сприйму ці зауваження, якщо ви поговорите зі мною віч-на-віч.

5. Не звертайте занадто уваги на мої шкідливі звички. Зайва увага, лише сприяє їх закріпленню.

6. Не намагайтесь обговорювати мою поведінку під час конфлікту. Я не проти того, щоб обговорювати її, але давайте це зробимо потім.

7. Не намагайтесь навчити мене. Ви б дуже здивувались, якби дізнались, як досконало я знаю, що таке «добре» і що таке «погано».

8. Не примушуйте мене вважати, що мої помилки – злочин. Я повинен навчитися робити помилки, не зважаючи при цьому, що ні на що не здатний.

9. Не вимагайте від мене пояснень з приводу моєї поганої поведінки. Я справді не знаю, чому зробив те чи інше.

10. Не випробовуйте занадто мою чесність. Мене легко злякати при цьому і я починаю брехати.

11. Не оберігайте мене від наслідків моєї діяльності. Мені необхідно вчитися на власному досвіді.

12. Ніколи не вважайте, що вибачитись переді мною – нижче вашої гідності.

13. Не турбуйтеся про те, що ми проводимо разом дуже мало часу. Важливо те, як ми його проводимо.

14. Ставтесь до мене так, як ви ставитесь до своїх друзів. Тоді я теж буду вашим другом (Шерстюк).

Висновки. Отже, проблема вивчення агресії у старших дошкільників під час війни нині дуже актуальна у зв'язку з наростаючим напруженням на психіку дітей. Проблема подолання агресивності повинна посідати провідне місце у закладах дошкільної освіти. Агресія – поведінка, яка завдає шкоди іншим людям, істотам чи самій людині. Причиною агресії у старших дошкільників можуть бути різні фактори, але в їх основі лежить те, що дитина не відчуває себе комфортно в поточній ситуації. Для того, щоб навчити дитину долати агресію потрібно орієнтуватися на три основні сфери: емоційний розвиток, поведінковий та конструктивне вирішення конфліктів. Підтримка дитини під час війни – це те, про що не варто забувати чи ігнорувати. Саме по собі нічого не загоюється, треба допомогти малечі отримати якомога меншу травму від подій в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вплив війни на психічне здоров'я дітей. URL: <https://warchildhood.org/ua/impact-of-war-on-childrens-mental-health/> (Дата звернення 15.02.2023).
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 424 с.
3. Карпінська Т. С. Аналіз психологічних теорій дитячої. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків : ХНПУ, 2010. Вип. 35. С. 87–96.
4. Кононко О. Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 80–85.
5. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / С.Л. Кравчук. К., 2002. 21 с.
6. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Мицкан Тетяна Степанівна. Івано-Франківськ, 2013. 239 с.
7. Морева Є. О. Дитяча агресивність та способи її подолання. *Виховання школярів*. 2008. № 5. С. 31–34.
8. Олексенко С. В. Намалюй свою агресію. *Психологія для вчителя. Шкільний світ*. № 18 (722). Вересень 2015. С. 12–16.
9. Шерстюк В. В. Дитяча агресія. URL: <http://surl.li/fbth> (Дата звернення 15.02.2023).
10. Murthy S. and R. Lakshminarayana Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 5(1). 2006. Pp. 25–30.

11. Oaklander V. *Windows to Our Children: A Gestalt Approach to Children and Adolescents* Paperback. The Gestalt Journal Press; Reprint edition. January 1. 1978. 344 p.

REFERENCES

1. Vplyv viiny na psykhične zdorovia ditei. [The impact of war on children's mental health]. Retrieved from: <https://warchildhood.org/ua/impact-of-war-on-childrens-mental-health/> [in Ukrainian].
2. Dutkevych, T. V. *Dytiacha psykholohiia: [Child psychology] navch. posib.* Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. 2012. 424 s. [in Ukrainian].
3. Karpinska T. S. *Analiz psykholohichnykh teorii dytiachoi.* [Analysis of psychological theories of kindergarten]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H.S. Skovorody. Psykholohiia.* Kharkiv : KhNPU, 2010. Vyp. 35. S. 87–96. [in Ukrainian].
4. Kononko O. L. *Dytiacha ahresiia: spetsyfika, prychny vynyknennia, vykhovannia vminnia yii dolaty.* [Children's aggression: specifics, causes of occurrence, education of the ability to overcome it]. *Nova pedahohichna dumka.* 2019. № 3(99). S. 80–85. [in Ukrainian].
5. Kravchuk S. L. *Osoblyvosti psykholohichnykh determinant ahresyvnykh proiaviv osobystosti:* [Peculiarities of psychological determinants of aggressive personality manifestations] avtoref. dys. kand. psykol. nauk: 19.00.01 / S.L. Kravchuk. K., 2002. 21 s. [in Ukrainian].
6. Mytskan T. S. *Ahresyvna povedinka ditei doskilnoho viku: prychny vynyknennia ta profilaktyka:* [Aggressive behavior of preschool children: causes and prevention] dys. ... kandydata psykol. nauk: 19.00.07 / Mytskan Tetiana Stepanivna. Ivano-Frankivsk, 2013. 239 s. [in Ukrainian].
7. Morieva Ye. O. *Dytiacha ahresyvnist ta sposoby yii podolannia.* [Children's aggressiveness and ways to overcome it]. *Vykhovannia shkoliariv.* 2008. № 5. S. 31–34. [in Ukrainian].
8. Oleksenko S. V. *Namaliui svoiu ahresiiu.* [Draw your aggression]. *Psykholohiia dlia vchytelia. Shkilnyi svit.* № 18(722). Veresen 2015. S. 12–16. [in Ukrainian].
9. Sherstiuk V. V. *Dytiacha ahresiia.* [Children's aggression]. Retrieved from: <http://surl.li/fbht> [in Ukrainian].
10. Murthy S. and R. Lakshminarayana *Mental health consequences of war: a brief review of research findings.* *World Psychiatry.* 5(1). 2006. Pp. 25–30.
11. Oaklander V. *Windows to Our Children: A Gestalt Approach to Children and Adolescents* Paperback. The Gestalt Journal Press; Reprint edition. January 1. 1978. 344 p.